

ԲԵՐՈՑԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ժ. ՅԱՐԻ 1896

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 յրբ.:
 Անցամուտայ 6 ֆր. ոսկի — 2 յրբ. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կ'ուրժե 1 ֆր. — 50 կուպ.:

ԹԻՒ 11, ՆՈՅՆԱՐԵՐ

ԼԵՋՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՈՐԳԱՆ ԼԵՋՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ ԹԻՐՆԵՐ

(Ըրբաւոյսթնն)

Գ. Կցողական լեզուաց մէջ հոյսովաներս կազմաթիւններ:

Ե մնայ կցողական եւ հոյսովական լեզուաց իրարու ունեցած երկակողմանի ազդեցութեանը: Ըստ Մարտի Միւլլերի աւրիական (— հընդհանրական) եւ տուրանական լեզուի մէջ կըլտ նմանութիւնը կրնայ

գեղեցիկ եւ ազդե ճաշակի մը նմանցուիլ: Արիական լեզուները միանալ կտորէ մը շինուած են, իսկ տուրանականներն ընդհակառակն յայտնապէս կը ջուլջուլեն այն կցուածներն ու ծերպերն ուր իրարու կպած ու յարած են: Այս համեմատութիւնը շատ հնարագիւտ է, եւ այս մեծ ուսուցիչը միշտ այսպիսի ծարար օրինակներ կը բերէ, բայց ինչպէս ամէն համեմատութիւն, նոյնպէս այս ալ միակողմանի է, կը կապայ: Պէտք է

զգուշանալ կցողական լեզուաց մէջ ամէն բան ազդե ճաշակի՝ իսկ հոյսովական լեզուաց մէջ ամէն բան իբր գեղեցիկ ճաշակի նկատելի: Եթէ հոյսովականութեան էական նկարագիրն է լեզուի մը էական մասերը ձուլել, կամ ձուլելու ներքին փոփոխութեան զօրութիւնն է, կցողական լեզուաց մէջ ալ այսպիսի նմանօրինակ կազմութիւններ կը գտնենք, որ հոյսովականութեան այնպէս կը նմանին, ինչպէս կանութիւնը եւ ծրագիր լոյսերն իրարու կը նմանին:

Հոնգարերէն լեզուի մէջ օր. աղ. fut *վազել — արժատեն՝ ասորագոտական օր. 1. դեմք կը կազմուի fussunk. Հոս արժատը, եղանակի նկարագիրն ու գիծերը վերջապէս լեզուի այնպէս ձուլուած են, որ նոյն իսկ հոյսովական լեզուաց մէջ այսպիսի բառ մը շատ գծուարու կը գտնուի. Fussunk յառաջ եկած է fut-j-unk, ձեւէն որուն նմանական ձեւն է *fut-jo-muk, *fut-jon-munk.

Ֆիններեն-ուգրերեն լեզուաց մէջ այնպիսի բառեր կը գտնուին, զորոնք արժատ-բառեր պիտի նկատուէին, եթէ լեզուաբանութիւնն անոնց բաղադրութիւնն յերեւան հանած չլըլար: Հունգար. nyolcz, «ութ», hűsz «քան», férj «այր, էրիկ», ember «մարդ», jámbor «բարեպաշտ» բառեր են, որոնց տարրերը խոսքին գիտակցութեամբ մէջ այլ եւս չեն զանգոյնուիր, բայց լեզուաբան գիտականին սոսկականին ասի իբր բաղադրեալ բառեր ծանշուած են. Nyolczի հին ձեւն է *nyolo-mos *ասանէն, երկու (ինչպէս լատներէնն ունի duodeviginti [18] «երկու քան», կամ գրաբար «բառասուն միով պահաւ» փոխանակ 39 բռնելու). hűsz *ho-mos «երկու անգամ ասան», Férj չէրէմէրէն (տուրանական լեզու մը) püerge (porgó) բաղադրեալ բառն է, եւ կը նշանակէ «մանուկ, երեստարակ մարդ», Ընդհակառակն ember երեք բառէ բաղադրեալ կ'երեւայ. ասալին մասը՝ emb վրուշներէն մէջ elempi «զոյս մա-

նուկ» (հրեշտակ) նշանակութեամբ կը գտնուի, իսկ վերջին վանդը er (որում հին ձևն է er) մարդ, հայ. այդ, գաւառական էր-ի, իբր այդ-ա, եւ մանդղ. -āř, նայն մասնիկն է, որ ինչ բառին երկրորդ մասը կը կազմէ: Jöember «այդ բարի» ձեւը ձուլելով՝ ձայնաւորի ներգաղնակութեամբ յառաջ եկած է jāmbor «բարեպաշտ», որ իբր վերագիր կը գործածուի եւ արդէ հունգարերէնի մէջ իբր պարզ բառ կը նկատուի:

Այսպիսի ձեւերը՝ որոնց թիւը հազարաւորներու կը հասնի, մանաւանդ հունգարերէն լեզուին մէջ, ստուգիւ կատարեալ յաշիւներ են, որոնց մէջ սովորական լեզուից իտալացութեամբ աչքը կցուածներ ու ծերպեր չեն նմաներ. այնպէս ձուլած են այս բառերն, ինչպէս են գաղղ. «onze (undecim մեծասան, բառէն), քերթ. elf (one-lif = հաս մը վրան), յն. ξν-δεκα, մի-տասան, մեծասան = մէկ-տասին (արկ. հոլլը). անգլ. lord, lady (hlaf-ord = հաց-բաշխող եւ hlaf-dige = հաց-հաղաղող)»:

Աւելին կայ: Ֆիննական-ուգրիական լեզուաց տեսի մը ներքին փոփոխութիւն կը չնշմարտի, որ մանաւանդ լապպոններէնի մէջ, եւ ի մասնաւորի ուսուական-լապպոնական գաւառաբարբառին մէջ շատ զարգացած է. i, uo, ui, ie միջնատառով բայերը, սահմանական եղակիի մէջ կը փոխուին ie, oa, uo, eaի. նախնական երկայնի ան՝ կ'ըլլայ սուղ ձ, ա՝ կ'ըլլայ օ եւ օ՝ a. tiite «գիտեմ», արմատին սահմանականն է tiedam, tiedax, tielt, cieilike «բանը, ծառէն, սահմանականը կ'ըլլայ cealkam, կատարեալը cilkim. Շատ անգամ միայն ձայնաւորներով կը տարբերին այս ձեւերը, այսպէս kävvas «ես կը դառնայ», kōvves «ես դարձած է», Այս կազմութիւններն այնպէս հոլովական են, ինչպէս են զերման. singen, sang, gesungen, յն. трѣѡа, е-трѡағы, τέτροφα, հայ. ամս, ե-տա եւն. եւն.:

Պէտք ենք յիշել սրբալ-ալտայեան լեզուաց մէջ արդէ ուրիշ ներքին-փոփոխութիւն մըն ալ, որ բոտ մասին սեմական լեզուաց կազմութեան շատ կը նմանի: Այսինքն փոփոխութիւն, կամ ձայնական-զուգադրութիւն կ'անուանուի: Կոկորդական (միջակ) ձայնաւորով արմատները՝ քմական (նուրբ) ձայնաւորով երկրորդական ձեւ մըն ալ ունին: Այս երկու ձեւերը շատ անգամ իբր անասական զանազանութիւններ՝ նշանակութեան կողմանէ ամենեւին տարբերութիւն չունին: Ֆիննեան-ուգրիան արմատի վրայ գործնականապէս յուղցնելով թէ ինչպէս ձայնաւոր-սաստկանալովը, ակարանալովը են եւն. եւ վերջապէս ներքին փոփոխութեամբն արտաբոլաւ ալ կը փոխուի. առնուելը sam բառը՝ «եսու ըլլալ», սեւանալը; sam-ia «պղտոր», sumea «պղտոր. մութ», um-ēa (s ինկած, համեմատե հայերէն ալ = sal, եւ ինչն = septem, ἐπτὰ) «մութ, միգապաւան»:

Եւսիւմ-թիւն զոր Լ. Յերմիշեան «Զնդեբողական նարնիս»-ին մէջ էջ 39 իբր ծանօթութիւն յառաջ կը բերէ եւ ինչն է ինչ-թմբ. զոր Լազար 1854ին ալ շատ իրաւաբ. համեմատեմ էր Գրեյի միջ = քիշի բառին հետ, միջ Յր. Միւլլերը համեմատեմ է Էսթ. ինչ Մանիկոն gyamā, բոկաւ. gyāva, եւսյն բառերն հետ. 86 «Գեղութիւնը նստից, եւ այլն. 1866:

hām-ā (sē՝ hի փոխելով, համեմատե սանսկրիտ. ah [अह] առ-ել, մահ [հին ձևն՝ մուհ] = լա.

mors) «մթին, hām-ū «նոսմութիւն», sim-iā, him-eā, him-ehe «մութ, նոսմ, անորոշ», ham-u՝ «շուք» (մութ կերպարանի) ճիւղ, պատկեր, եւն.՝ յթէ Երեմի Մարք Միւլլերի պէս հաստատեւ ուզենք, թէ կցողական լեզուները զլուսնոր արմատին մէջ ձայնաւորի փոփոխութիւն, ապաւազում չունին, այն տառն հարկ է ըսել թէ Ֆիննական-ուգրիական լեզուները կցողական լեզուաց կարգէն չեն. եւ ի՞նչ Ա. Գ. Հալլիերի հետ հաստատենք թէ հոլովական լեզուաց կազմութեան ձեւն է Աժժ, այն փոխն պէտք ենք ընդունել թէ այսպիսի ձեւեր Ֆիննեան-ուգրիան լեզուաց մէջ շատ յաճախ են:

Մինչդեռ մեկ կողմանէ ուրալ-ալտայեան լեզուաց արեւելեան ճիւղը (Մանջու եւ Մոնգոլներն) ապացոյց կու տայ մեր ձեւերը թէ նախնական առեւթիւրաբարբառին հնագոյն կազմակերպ կցութիւն եկած է յառաջ, միւս կողմանէ այս լեզուաց արեւմտեան ճիւղը՝ Ֆիննեան-ուգրիան, կը ցուցնէ թէ ինչպէս կցութեամբ՝ հոլովականութեան կը փոխուի: Այս երեւութիւն ուրալ-ալտայեան լեզուաց ուսումը մեծապէս կարեւորութիւն կը ստանայ, Գեռն այս կարգի ուրիշ քանի մը լեզուաց վրայ ալ այս երեւոյթը կը շնմարուի, որով հոլովական լեզուաց այս ուժ յատկութեան մասնակից կ'ըլլան, մանաւանդ լապպոններէնը: Բայց ստով ըսել չէ թէ այս լեզուները ճիշդ՝ ստեղծարար, յունարէնի, եւ կամ ուրիշ ուղղութեամբ՝ արտաբերենի, եբայեցեղերէնի պէս, հոլովական ըլլան, այլ հաստատեւ կ'ուզենք միայն թէ հոլովականութեան սահմանն հասած են, եւ կը ստիպուինք զանոնց՝ «կեւ-հոլովական» լեզուներ համարել զատենք:

Զնդեբողական եւ Ֆիննեան-ուգրիան լեզուները՝ ձեւաբառմամբ՝ նկատմամբ՝ միայն աստիճանաւ մը իբրարեմ կը տարբերին, թէպէտ հնդեւրոպական լեզուաց մէջ հոլովականութիւնն աւելի զարգացած է քան վերջիններս մէջ. բայց ինչպէս որ հնդեւրոպական լեզուաց մէջ քիչ կամ շատ հոլովական լեզուներ կը գտնաւորենք, որ, յունաւորէն՝ համեմատութեամբ հայերէնի, նոյնպէս Ֆիննեան-ուգրիան լեզուաց մէջ կը գտնուին այնպիսիներ, որ շատ մը հնդեւրոպական լեզուներէ ետ չեն մնար: Արդե՛ հայերէնը գրաբարի պէս ձայնաւորաց

1 Գայայեւի մը համարում. իբր համար-աւ կամ համարում. համ ինչ սեւա, հարում, ի-ի պատահաւոր, ի մասնաւորապէս օրինք, եւ աւա կ'ըլլէ պարս. պարի: Այս անտարբ թաւք զարմանիչ եղանակով ուրիշ լեզուաց թիւն մէջ կը պահէ իրեն յատուկ կազմութիւնը: Այս զիւտով անշուշտ վերջ կը տրուի համարաց բառին վրայ եղած բիւրաւ որ ենթադրութեան, որոնց ամենն ալ կը խոտորին լեզուագիտական օրինքը միեւնութիւն մը գտնել, եւ ամենն ալ կը կրնն անասագիտական գրողը:

2 868 Շ. Ամ. 1896, թիւ 3, էջ 150. 1 Եւն. 1 Այսպէս է Եր. Գիւլիյով, որուն Ֆիննեան-ուգրիան լեզուի հմտութիւնն այս նոր երկրորդականութեան Թամար հարգած է, ձևագրով՝ բարձրի մէջ կը ջանայ այս ուսումը հաստատել նրաւոր օրինակներով այս կէտիս տկար կողմը, եւ աստիճան որ շուրջնալաւութեան կ'արժանանայ այս նկատմամբ, Գարեշին ալ նոյն ուղղութեամբ կը գործէ: Եւ ի՞նչ Ալփրիան, Ամբրիան քանոցք լեզուա-

փոփոխութիւն, հոյովականութիւն չունի, եւ կամ շատ քիչ, թեպէտ, տամ, տուի, (կամ դաւաճական) տաւեցի կ'ընէ, բայց միւս կողմանէ հանդու-ի, քրիստոնէայ-քրիստոնէայի, որոնք ըստ դաւաճականի կը զանազանուին եւ եթէ արդի լեզուին կողմութեան մէջ՝ հին լեզուին պէս հոյովականութեան շատ օրինակներ չունինք՝ օտար լեզուացեղի (տուրանեան - օսմաներէն, տաճիներէն) ազգեցութիւնը շատ ներդրած է: Թեպէտ լեզուն միշտ իւր նկարագիրն իբր հոյովական լեզուն դեռ կը պահէ, եւ միտ պիտի պահէ: Նոյնը կը նշմարուի, անգղիներէն մէջ ալ, որ շատ տեղ ֆիններէն լեզուն ներքէն շատ վեր չէ այս նկատմամբ:

Ուրեմն ճշդիւ առնելով՝ ինչպէս որ անշատօղակման լեզուաց եւ կողովականներու մէջ սահմանադրւած էր չկայ, նոյնպէս կողովական եւ հոյովական լեզուաց մէջ որոշ բաժանիչ դիմ չկայ: Եթէ պարզ երեւոյթութիւն ըլլար մեր հաստատանքն առանց չօչափելի օրինակներու, շատ յստիչական կրնար համարուիլ ասիկ 10—15 տարի յառաջ, բայց լեզուագիտութեան առած նոր ազդեցիւնը պիտի հաստատէ իբր որոշող շատ մը երեւոյթութիւններ, եւ երեւոյթական սահման պիտի փոխադրէ շատ մը ստոյգ համարուած կարծիքներ:

(Ըրաւան-իւլի)

Հ. Գ. ՄՆԵ.

Ո Ր Դ Ն Ե Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ԿՈՒԿՈՍՍԵՆՆ ԼԵՐՈՆՆ ՄԵԶ

(Ըրաւան-իւլի եւ Վրէ.)

Ը.

Նշում՝ քանի մի խօսք ալ ազգովորական անապարհի մինչեւ Տփղիս մնացած մասին վրայ:

Գուրս կ'ըլլենք Անանուրի կայարանէն, վերջին անգարի մը նետելով Անանուրին, որու կիսաւեր մեծ բերդն՝ իր մէջի երկու փոքր եկեղեցիներով եւ տեղական իշխան՝ Նիւթովներ (փոխապետ) պալատի աւերակները վրական անցեալ իշխանութեան մթին յիշատակները կը մնան: Գիշ վերջը ճանապարհէն Արագժայի հովիտը թողլով սկսաւ դէպ ի վեր բարձրանալ — Դուշէտի քարերուն վրայ: Փոխանակ խիստ անտառներու, այնուհետեւ լեռի դաշտերու մե-

ջէն կ'անցնէրք. տեղ տեղ միայն՝ մեր առջեւ կ'ըլլէին վրացի եւ օս գիւղեր, որորմէն շինութիւններով: Բարեբախտաբար այս բարձրացումն երկար չտեսցեալ եւ երբ մենք 2 1/2 ժամ վերջը՝ Դուշտ հասանք, մեր կողքին՝ 6ի տեղ 4 ձի լծեցին, որ նշան էր թէ ալ զառ ի վեր պիտի շինենայինք:

Դուշէտ՝ փոքրիկ քաղաք է 2000 բնակչով: Համանուն կայարանէն 1/2 քիլոմետր անդին՝ Հեռուանց դիտողի համար քաղաքին ամենեւեւ տեղի աչքի զարնող մասը՝ կարմիր շէնքերու երկար շարքէ է: Այս շէնքերը զօրանոց են՝ «Կալուսեան Գեղան զբոյժ» 42 գունդի համար: Սա՛ այն գնդերէն մէկն է, ուր զենքի տակ են կաւակարս բնիկ ժողովուրդէն առնուած զինուորները: Այս գնդերու մէջ են նաեւ առաստիկան բանակի հայ զինուորները:

Դուշէտէն վերջը մեր ճանապարհէն ալ կողմն երեսան կ'ըլլէ փոքրիկ լեռ մի, որու մէջ մեծ առատութեամբ ողորակ կ'որսան տեղացիք: Հեռուեալ կայարանը Եռլան կամ Ծովան կը կոչուի: Երբ կը սկսինք այս կայարանին մօտենալ, մեր առջեւ դարձեալ կը պարզուի Արագժայի սկզբնէն չմոխտ, որու երկու կողմի բարձունքը՝ մինչեւ գետեղերը՝ մշտապարար անտառներով է ծածկուած եւ շատ սիրուն տեսարաններ կ'ընծայէ դիտող աչքերու: Այսպէս կը շարունակուի մինչեւ Մցիսէթ: Օրը խոնարհած էր արդէն երբ հասանք Մցիսէթ, որ մեր վերջին կայարանն էր դէպ ի Տփղիս: Այստեղ քաղաքի հոս կը տրեր արդէն՝ կայարանի սեղանատան մէջ առիթ ունեցանք նոյն օրուան հայերէն եւ ռուսերէն լրագիրները կարդալ:

Այս կայարանն իր անունն առած է մօտակայ գիւղէն: Երբ մարդ կը գիտէ այս գիւղը՝ իր ստափակ տանիքով հիւղերով եւ իր այժմեան ողորմելի վիճակը, չի կրնար մտքէն անցնել թէ նա երբ եւ իցէ արդարեւոր իսկուհի եղած լինի: Եւ սակայն՝ Մցիսէթ կամ Մցիսէն՝ Վրաց մայրաքաղաքն էր մինչեւ Ե. դարու վերջին, երբ Վաղարշապատի թագաւոր թաւալու իր բնակատեղին փոխադրեց Տփղիս: Բայց անշուշտ արքայախոստ եղած ժամանակ այստեղն աւելի ընդարձակ էր եւ համեմատաբար աւելի վայելուչ: Ե. դարէն սկսած այս գիւղը Վրաց կաթողիկոսի բնակավայրն է եղած: Մցիսէթ անցեալ մեծութեան վկայ է իր նշանաւոր եկեղեցին յանուն «ԺԲ. Ասաբելոց», որ կառուցուած է եղբի Նախ Գ. դարու մէջ, եւ այնուհետեւ քանի մի անգամ թնշամաց յարձակմաներու երեւոյթութեամբ կործա-

Իմերեւու լեզուները լուս քննուին, այս նկատմամբ շատ բան պիտի լուսաւորուի: Ասիկ յայտնի է թէ քիչ ընդարձակ ասպարէզ ունի իւր առիթը լեզուագիտը, եւ ինչ հետաքրքրական խնդրոց լուսնունքն առած է իւր վերին դարձիկ հնչիւնները այս բերելու հարցը: Իսկ լուսնունքը կը խոչընդոտէ այս խնդիրը: Ինչպէս որ Կալուսեան վրացիք, որոնք տեղն են այս բերդին, կարապետական անունն էին ստացած պարսիկներէն, որոնք տեւ ժամանակ կամ այլ պաշտպանողական օրէնք զենք գործածելուն համար: